

Jaroslav MEZNÍK

Etika historikovy práce

Príspevek byl přednesen dne 12. září 1999 na 8. sjezdu historiků ČR v Hradci Králové. Bude otištěn ve 4. čísle Českého časopisu historického 1999; v internetu publikován se svolením vedoucího redaktora prof. PhDr. Františka Šmahela.

Budu stručný a nebudu se zabývat teoretickými problémy. Morální aspekt historikovy práce má několik rovin. Budu se zabývat třemi z nich. První souvisí přímo s historickým řemeslem a ve svých základních postulátech je celkem jasná; i zde ovšem dospějeme k některým otázkám, kde mnozí z vás nebudou s mými názory zcela souhlasit. Druhá je problematičtější: jde o otázku, do jaké míry a jak má historik hodnotit. Konečně třetí se týká vztahu historika a společnosti, tedy problému, zda má historik právo být „čistým vědcem“, do jaké míry právě profese historika jej zavazuje k tomu, aby se podílel na dění ve společnosti.

I

U některých základních pravidlech etiky historikovy práce se zastavím jen stručně. Vystihuje je prohlášení, které musejí posluchači historie napsat na začátku své bakalářské či diplomové práce: že pracovali samostatně na základě uvedených pramenů a literatury. Toto pravidlo je ovšem někdy porušováno: historik opíše několik odstavců od jiného autora, a to i s poznámkami, aniž by jmenoval dílo, z něhož čerpal. Na štěstí se na to většinou přijde, takže tyto morální poklesky jsou následně trestány ostudou. Je ovšem ještě jeden poněkud rafinovanější postup: historik přebírá údaje z nějaké starší práce, jednou ji ocituje, ale pak z ní uvádí signatury pramenů, které nikdy neviděl. Někdy není ukradena část textu, ale myšlenka. V tomto případě je už obtížnější usvědčit pachatele, protože nelze vyloučit, že táž myšlenka může napadnout nezávisle dva historiky.

Kdysi patřila k požadavkům historické práce úplnost heuristiky. Dnes je to složitější. Nejen proto, že zvláště u novějších a nejnovějších dějin se historik potýká s množstvím archivního materiálu, který všechen nelze zvládnout. Historická produkce je dnes tak obrovská, že je prostě nemožné ji obsáhnout, a to nejen v rámci světové historiografie, ale dokonce ani v rámci historiografie české. Úplnost heuristiky lze proto požadovat jen od prací velice úzce zaměřených. To ovšem nemění nic na tom, že úsilí po co nejúplnější heuristice a také studium širší literatury nadále patří k povinnostem historika.

K tomu čtyři poznámky. Především je nutno vidět rozdílné možnosti, které mají historikové z univerzitních měst (a zvláště z Prahy), a jiných míst, kde je nejen cizí, ale i domácí literatura méně dostupná. Tím více je třeba ocenit kvalitní práce historiků, kteří nežijí v univerzitních městech.

Druhá poznámka bude kontroverznější. Volá se po tom, aby naše historiografie nebyla provinční, do sebe uzavřená, aby vstřebávala metody a jiné podněty, které se objevují ve světové historické literatuře. To je nepochybně správné. Někteří historikové se však domnívají, že tuto provinciálnost překonají častými cestami do zahraničí (pokud možno za grantové peníze) a hojnými citacemi zahraniční literatury. Nepodceňuji význam studijních cest, ale pokud se znalost cizí literatury a také styky se spřízněnými badateli z jiných zemí nepromítnou v kvalitě práce, tedy v nových poznatcích, postupech a myšlenkách, jde o vyhozené peníze.

Třetí poznámka navazuje na druhou. U některých historiků existuje představa, že práce je tím

vědeckější, čím více místa v ní zabírají poznámky a čím více děl v nich bude uváděno. Tento styl sepsáním historických prací přispívá k tomu, že mnoho historických studií se nedá číst. Přitom by mělo patřit k zásadám historikovy práce, že je nemravné uvádět v poznámkách práce, které jsme nečetli (pokud výslovně nenapišeme, že nám tyto práce nebyly dostupné). Proti této zásadě se mnozí z nás (včetně mne) někdy prohřešili, jde však o to, abychom ji přijali a řídili se jí.

Čtvrtá poznámka se týká Historického ústavu. Jsme vděční této instituci, že se nadále zabývá bibliografií české historické produkce. Je mi však líto, že se upustilo od bibliografií pětiletých a že roční bibliografie vycházejí s obrovským zpožděním. Upřímně řečeno: roku 1999 mne již bibliografie za rok 1992 příliš nezajímá. Kolik z nás po tak zpožděné bibliografii vůbec sáhne? Preciznosti byla až příliš dána přednost před účelností. Na druhé straně musím ocenit, že v Českém časopise historickém nalézám přehled studií, otištěných v našich i cizích časopisech a sbornících. To je skutečně cenná služba všem historikům.

II

Přecházím k problematice hodnocení. Skalní pozitivisté tvrdí, že historikovi nepřísluší hodnotit, zvláště pokud jde o historické postavy a jejich činy, že se má snažit jenom je vysvětlit a pochopit. S tímto postojem nesouhlasím. Mohou sice existovat dílčí faktografické studie, u nichž nejsou hodnotící soudy nezbytné. Jiné je to však tam, kde se historik zabývá širšími tématy, zvláště jde-li o monografická díla o jednotlivých osobnostech a o díla syntetická. Podle mého mínění se historik, který nechce hodnotit, zpronevřuje svému poslání. Nemluvě o tom, že historie bez hodnocení je suchá, je to polévka bez koření. Jenže v okamžiku, kdy historik přistupuje k hodnocení, vyvstávají některé etické problémy. Když historik hodnotí, bere totiž na sebe závazky, které by měli mít soudci, včetně všestranného posouzení „skutkové podstaty“ a „polehčujících okolností“. Hodnocení nesmí být černobílé a nemělo by vycházet z jednostranné a subjektivní stupnice hodnot, které zastává historik. Nemělo by jít o plané moralizování.

Černobílé hodnocení bylo příznačné pro dogmatický marxismus-leninismus, u nás zvláště v padesátých letech, znovu pak v letech sedmdesátých a osmdesátých. Ale nemylme se: prvky černobílého vidění nalézáme i u historiků, kteří působili u nás koncem 19. a v prvních čtyřech desetiletích 20. století. Tehdy mohli lidé jednat a vyjadřovat se celkem svobodně a často si neuvědomovali, že lidé v minulosti byli někdy v jiné situaci. Bylo pak snadné brskně odsoudit osoby, které nebyly ochotny za ideu, kterou uctíval historik, obětovat „hrdla a statky“.

Pak přišla nacistická okupace a po ní čtyřicetiletá éra komunistické nadvlády. Pokud člověk nežil v emigraci, ve vězení nebo v ilegalitě, musel se do jisté míry přizpůsobit. Byly zde ovšem obrovské rozdíly v míře tohoto přizpůsobování, tedy v míře, která byla vyžadována, a v míře, které toto přizpůsobování u jednotlivých osob dosáhlo. Ale pod tlakem byl každý. Právě tato zkušenost nás poučila, že některé ostré soudy týkající se minulosti byly poněkud neuvážené. I v minulosti byli lidé pod tlakem, a to nejen pod tlakem mocenským, ale také pod tlakem různých tendencí, které se ve společnosti prosazovaly. Týkalo se to zvláště převratných událostí. Bylo např. oprávněné psát opovržlivě o „kolísavosti“ českých a moravských šlechticů za husitské revoluce?

Stávalo se, že příkré hodnocení některých historiků se dostalo do protikladu s jednáním historika samého. Tak např. významný historik těžce zkritizoval konšely jednoho města za to, že kapitulovali před silným vojskem, které k městu přitrhlo, zanedlouho nejprve ostře odsoudil sovětskou okupaci z roku 1968 a pak - za necelého půl roku - kapituloval a svůj protest pokorně odvolal. Takových případů rozdílných kritérií při posuzování osob minulých a vlastního jednání jsme zažili mnoho. Přitom historikům nehrozila ztráta „hrdla“, jak tomu bylo často u osob, které kritizovali. Spravedlivé hodnocení minulosti předpokládá tedy pochopit, vážít problémy a rizika těch, které hodnotíme, a neměřit minulé jinak než sebe sama.

Jestliže se domnívám, že při hodnocení událostí i historických osobností bychom měli být velmi uvážliví, netvrdím, že bychom neměli být někdy i tvrdí. To obojí platí i o hodnocení české historiografie z let 1948-1989. Musím znovu připomenout, že historikové byli v totalitních systémech podrobena velkému tlaku. Lze stěží předpokládat, že by se všichni chovali výrazně jinak, než většina společnosti. Kromě toho mnozí z nich prošli určitým vývojem. Václav Havel kdysi napsal, že jsme „všichni vinni“. Tento jeho výrok byl mnohými odmítnut, za sebe mohu říci, že - vyjmu-li politické vězně z padesátých let - s tímto výrokem souhlasím. Každý z nás se dopustil něčeho, za co se by se měl stydět. Jsou ovšem velké rozdíly v tom, jak moc se kdo přizpůsoboval, jak moc obětoval na to, aby se prosadil, jak moc (a zda vůbec) škodil jiným a také zda a do jaké míry jiným pomáhal. Přitom je zde více kritérií. Jedním ze základních musí být u historiků hodnota jejich historického díla, ale morální aspekty nelze opomenout.

Pochopí situaci historiků za bolševické éry ti, kteří období nejhoršího útlaku nezažili, a budou nás a naši historickou práci v budoucnosti soudit? Platí zde totéž, co platí v obecné rovině: historik, který chce hodnotit, musí na jedné straně přihlížet k dané situaci a na druhé straně ve svém životě pracovat a jednat tak, aby měl právo hodnotit.

III

Dostávám se k třetímu tématu: historik a společnost. O tom jen pár slov.

V minulosti hráli historikové v politickém životě naší společnosti významnou úlohu. František Palacký byl „otcem národa“, Josef Pekař psal komentáře k současným událostem a téměř kandidoval na prezidenta republiky, Josef Šusta a Kamil Krofta byli ministři. Za nacistické okupace byla řada historiků vězněna a někteří byli popraveni, totéž platí také o padesátých letech; v sedmdesátých letech patřili historikové k nejpočetněji zastoupeným profesním skupinám mezi prvními signatáři Charty 77. Dnes sice najdeme historiky, kteří se bohudík neštítí podílet se na politickém životě, ať už členstvím v politických stranách a jiných organizacích, činností v místní samosprávě či publicistikou. Ale celkově podle mého mínění účast historiků na veřejném životě značně poklesla. Zvlášť nápadné je to bohužel u mladší generace historiků. Mám dojem, že se dnes značná část historiků uzavírá do ulity své vědy. To je podle mého mínění velká chyba, a nejen chyba: jde o dluh, který mají dnes historikové vůči společnosti. Studium dějin ve mně utvrdilo přesvědčení, že každý z nás může - i když třeba nepatrným dílem - ovlivnit vývoj společnosti. To ovšem znamená, že je také za tento vývoj odpovědný. A kdo by měl tuto odpovědnost nést více, než ti, kteří se dějinami společnosti zabývají?

Vím, že mnozí z vás nesouhlasí s tím, co jsem právě řekl. Jako bych slyšel: „Chci být nezávislý.“ „Stačí, když dělám poctivě svou práci.“ „Mne politika nebaví.“ Nikomu nechci brát jeho názory. Mým názorem však je, že dobrý a poctivý historik by měl být také dobrým a poctivým občanem, který nese svůj podíl odpovědnosti za historický vývoj.